

-maç/-meç EKİ ÜZERİNE

AHMET BİCAN ERCİLASUN

Daha çok fiillerden isim yapan bu ekin etimolojisi hakkında henüz herhangi bir fikir ileri sürülmemiştir. Bu çok dilbilgisi kitaplarında bu ek ile yapılan isimler için çeşitli örnekler verilmekle yetinilmiştir. Muharrem Ergin'in Türk Dil Bilgisi kitabında şu örnekler verilmiştir: «*Bulamaç, bázlamaç, kıymaç, yırtmaç, çığırmaç*»¹. Besim Atalay; «bu ek, fiil ve isim köklerine gelerek yeni isim ve sıfat yapar.» demektedir ve şu örnekleri vermektedir: «*yırtmaç, tutmaç, kürmaç, dilmaç*»².

Biz, Afyon'un Tavşanlı köyünde öğretmenlik yapan bir arkadaşımızın bu köyde yapılan «*doğramaç*» adlı yemek hakkında bize verdiği bilgiden sonra bu ek üzerinde durmağa karar verdik. Arkadaşımızın verdiği bilgiye göre *doğramaç*; kavrulmuş kıymanın üzerine kuru yufkanın doğranması suretiyle yapılmaktadır. Bizim tesbit ettiğimize göre Şereflikoçhisar'da da keseden süzdürülmüş yoğurda kavrulmuş yufkanın doğranması ile yapılıyor. Konya'nın Kulu kazasından olan arkadaşımızın dediğine göre Kulu'da da buna benzer bir yemeğin adı «*döğmeç*»tir³.

Her iki kelimeden açıkça anlaşıldığı gibi söz konusu kelimelerin türediği fiiller yemeğin yapılış şekliyle ilgilidir. Yani doğramak suretiyle yapılan yemek «*doğramaç*», döğmek suretiyle yapılan yemek «*döğmeç*» adını almaktadır.

Bunu tesbit ettikten sonra ekin etimolojisi kendiliğinden ortaya çıkıyor: *-maç/-meç* eki; *-ma/-me* fiilden isim yapma eki ile «aş» kelimesinin, ünlü birleşmesi (contraction) sonucu bir ek halinde kaynaşmasından meydana gelmiştir «*doğramaç*» örneği üzerinde bunu açıklamak gerekirse «*doğramaç < doğramaş < doğrama aş*» şeklinde bir gelişme ile *-maç* ekinin meydana çıktığı görülür. Buradaki ikinci ses hadisesi *-ş > -ç* değişmesidir ki «*sütlü aş*» ile «*güllü aş*» sıfat tamlamalarından meydana gelen «*sütlâç*» ve «*güllâç*» kelimelerinde de görülmektedir. Biz «*doğramaç*» kelimesinin ilk şeklini «*doğrama aş*» sıfat tamlaması

¹ M. Ergin, Türk Dil Bilgisi, 2. baskı, s. 187.

² B. Atalay, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, İstanbul 1941, s. 203.

sekkür ederiz.

olarak düşünyörüz. «doğrama aşu» şeklinde bir isim tamlaması olması ihtimali herhalde daha uzaktır.

Ekin teşekkülünü böylece açıkladıktan sonra tabiidirki örnekleri çoğaltmamız gerekir. Görüşümüze hak verdirecek birçok örnek vardır. Bunları aşağıda sıralıyoruz.

Bazlamaç : Meşhur bir yemektir. Muharrem Ergin'in verdiği örnekler arasında geçtiği gibi, Besim Atalay'ın yukarıda zikrettiğimiz eserinde de «bazlanbaç» şeklinde geçmekte⁴; «bazlamaç» ve «bazlama» şekillerinin bulunduğu da ifade edilmektedir. Tarama Sözlüğünde de kelime «kalın açılmış yufka ekmeği, küçük saç pidesi» anlamlarıyla «bazlama, bazlamaç, bazlambac» şekillerinde gösterilmiş; 13., 14., 15. yüzyıllara ait birçok eserlerden örnekler verilmiştir. Biz bunlardan Rüşeni'de geçen şu örneği alalım:

«Düşünde görmez idi bazlamaçı»⁵

«Sanırdı bazlamaç görünce sacı.»⁶

Tarama Sözlüğünde diğer örnekler hep ç'li okunduğu halde, bazlamaç nedense c'li okunmuştur. Bizce bu okunuş doğru değildir. Örneklerde kelime sadece bir imlâ gereği olarak cim harfiyle yazılmıştır.

Aynı kelime Dede Korkut Hikâyelerinde bazlamaç» şeklinde geçmektedir: «elin yüzün yumadın tokuz bazlamaç ilen bir külek yoğurt gözler.»⁶ Sultan Veled'in meşhur şiirinde de bu yemeğin adına rastlıyoruz:

«Uçmak aşından dilerven bir çanak»⁷

«Nür hamîrinden iki üç bazlamaç.»⁷

Derleme Dergisinde muhtelif şekillerde kaydedilen bu kelime, bazlamaç'ın Anadolu'nun birçok yerlerinde hâlâ yapılmakta olduğunu da göstermektedir.

Bazlamak fiilini sözlüklerde bulamadık. Ancak bazlamaç'ın saç üzerinde pişirilen yağlı ekmeç, yufka mânâsına gelmesi dolayısıyla bu fiilin «saç üzerinde pişirmek» anlamında olduğunu söyleyebiliriz. Zâten «baz» kelimesinin, saç üzerinde pişen yufkadan çıkan sesi andıran taklidî bir kelime olduğu açıktır.

Tutmaç⁸ : Kelime Divânü Lûgati't-Türk'te şöyle geçiyor : «tutmaç ve tutma aç : Herkeşçe bilinen bir Türk yemeği.»⁹ DLT'ün asıl metninin tercümesinde de yemek hakkında şu bilgi verilmektedir : «Bu yemek Zülkarneyn'in yaptığı azık-

4 B. Atalay, a.e., s. 48.

5 Tarama Sözlüğü I, Ankara 1963, s. 471.

6 M. Ergin, Dede Korkut Kitabı I, Ankara 1958, s. 76.

7 Mecdut Mansuroğlu, Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri, İstanbul 1958, s. 37.

8 Bk., Kerim Yund, Oğuzların Eski Yemeklerinden Biri Tutmaç Çorbası, Türk Kültürü, sayı: 135, Ocak 1974 s. 204-208.

9 B. Atalay, Divânü Lûgati't-Türk Dizini, s. 662.

lardandır.... Aslı *tutma aç*'tır. İki elif birden atılmıştır.»¹⁰ Kâşgarlı'nın verdiği bu bilgi şüphesiz halk rivayetlerine dayanmakta ve bir halk etimolojisini yansıtmaktadır. DLT'te ayrıca şu örnekler de vardır : «ol *tutmaç* sermetti = O tutmacı suyundan ayırdı»¹¹, «*tutmaç çöpi* = tutmaç yapılmak için kıyılan yufka parçalarının herbiri»¹², «ol *tutmaç bulgadı* = O tenceredeki tutmacı bulandırdı, karıştırdı.»¹³.

Tutmaç Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde de geçiyor : «Senin için böyle güzel *tutmaç* pişirdim.... *Tutmacın* hamurunu istemezsen şuyunu ye.»¹⁴

Tarama sözlüğü bu kelimeye «yoğurtlu erişte çorbası» anlamını vermektedir. Rüşenî'den alınan örnek şöyledir :

«Ne unu var idi ideydi *tutmaç*»

«Gehi umaç idip gâhi *bulamaç*.»¹⁵

Bu yemek hakkında Faruk Sümer «Oğuzlar» adlı eserinde şunları söylüyor : «Destanlarda Türklerin millî yemekleri olan *tutmaç*ın adı geçmemektedir. Halbuki bu yemeği Oğuzlar da biliyorlardı. Selçuklu Tuğrul Beğ'in Horasan'da iken bir davette yediği badem helvası için «iyi *tutmaç* imiş, ancak sarmısağı eksik» dediğinden evvelce bahsedilmişti. *Tutmaç*ın Türkiye Selçuklularında ve Osmanlı sarayında da yenildiğini gördüğümüz gibi bugün Anadolu'nun pek çok yerlerinde yapılmakta olduğunu da biliyoruz.... *Tutmaç* bugün Tokat, Sivas, Amasya, Çorum, Yozgat bölgelerinde ve Avsarlar arasında şöyle yapılmaktadır.»¹⁶ Bundan sonra mercimek, yufka parçaları, sarmısaklı yoğurt, yağla kızarmış kıyma ve nâne ile tutmacın nasıl yapıldığı anlatılıyor. Anlaşıldığına göre bu malzemenin *tutmaç*ıyla *tutmaç* olmaktadır. Şirazlı Ebû İshâk-ı Hallâc'ın Dîvân-ı Et'ime'sinde de bu yemeğin zikredildiğini F. Sümer kaydediyor.

Aynı yemek hakkında Mehmet Eröz ise şu bilgiyi veriyor : «Yumurtalı hamurdan yapılmış; yufka, et, tereyağı ile yapılan güzel bir yemektir. Bulgar Dağlarında yaylayan bütün yörükler ve Konya Ereğli'sinde oturan Bekdik oymakları halen biliyor ve yapıyorlar. Bekdik oymağında analar çocuklarına, ata binip atın sağrısını sallandırın, yani kuvvetli olsun diye *tutmaç* yedirir.»¹⁷

Omaç : Tarama sözlüğünde «*omaç*, *omaç aşu*, *oğmaç aşu*, *ovmaç*» şekillerinde gösterilmiştir. Bu sözlüğe göre *omaç*; içine ekmek, peynir, soğan ve bazan yağ, pekmez konup yoğrularak yapılan bir yemektir. Burhân-ı Katı' tercümesinden alı-

10 B. Atalay, Divânü Lûgati't-Türk Tercümesi I, s. 452.

11 B. Atalay, Divânü Lûgati't-Türk Tercümesi II, s. 349.

12 B. Atalay, Divânü Lûgati't-Türk Tercümesi III, s. 119.

13 B. Atalay, Divânü Lûgati't-Türk Tercümesi III, s. 289.

14 M. Zeki Oral, Selçuk Devri Yemekleri, Türk Etnografya Dergisi, II, 31.

15 Tarama Sözlüğü V, Ankara 1971, s. 3862.

16 F. Sümer, Oğuzlar, Ankara 1967, s. 382, 383.

17 M. Eröz, Türk Yemek Âdetleri, Töre Dergisi, sayı : 24.

nan örnek şöyledir: «Beblüs = Bir türlü tiritir yağlı pekmezi karıştırıp ve içine ekmek doğrayıp tenâvül ederler, Yürük Türkleri *omaç* derler»¹⁸ Türkmen Türkçesinde de bu kelime *ovmaç* şeklinde ve aynı anlamda kullanılmaktadır¹⁹. Bazı eserlerde, meselâ Süheyl Ünver'in Fatih Devri Türk Yemekleri'nde ve Tarama Sözlüğünün tutmaç maddesindeki Rûşenî'den alınan örnekte bu kelimenin «*umaç*» olarak okunması yanlıştır. Çünkü açıkça görüldüğü gibi kelime *oğmak/ovmak* ile ilgilidir.

Gömeç: Divânü Lûgati't-Türk'te «küle gömülerek pişirilen çörek» anlamı ile «*kömeç*» olarak geçmektedir²⁰. Kâşgarlı Mahmut da «Kömdi fiilinden alınmıştır» kaydıyla²¹ ekin etimolojisi hakkında ipucu vermektedir.

Gömeç Şirazlı Ebû İshâk-ı Hallâc'ın Dîvân-ı Et'ime'sinde sayılan yemekler arasında da geçiyor²². Tarama Sözlüğünde kelimeye hem «bal peteği», hem de «kül poğaçası, kül ekmeği» anlamları verilmiştir²³. M. Ergin Dede Korkut indeksinde «kül ekmeği, kül poğaçası» anlamlarını veriyor. Bamsı Beyrek destanında kelime şu şekilde geçmektedir:

«Kara sakaç altında *gömeçten* ne var»
«Kendürükte etmekten ne var.»²⁴

Besim Atalay'da ise yalnız «bal peteği» anlamı vardır²⁵. Gömmek fiilinden *-meç* eki ile yapılan, fakat «*m*» ünsüzlerinden birinin düşmesi ile meydana gelen kelime anlaşıldığına göre hem bir yemek adıdır, hem de «bal peteği» anlamındadır.

Bulamaç: M. Ergin'in Türk Dil Bilgisi'nde de geçen *bulamaç*, Anadolu'nun birçok yerinde yapılan meşhur yemektir. Söz gelişi Şereflikoçhisar'da un, pekmez ve biraz da suyun birbirine karıştırılması, sonra da tavada kızarmış yağa atılması suretiyle yapılmaktadır. Senglâh Lûgatinde «bir çeşit un çorbası» anlamıyla geçen *bulamacın*²⁶ Doğu Türklerinde de yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Kurmaç, kavurmaç: Divânü Lûgati't-Türk'te «kavrulmuş buğday» anlamı ile «*kavurmaç*» ve «*koğurmaç*» şekillerinde geçmektedir²⁷. Abuşka Sözlüğünde²⁸ ise «*kavurmaç*» şeklinde ve «kuru et, ütme buğday vesayir kavrulmuş nesne» an-

18 Tarama Sözlüğü V, Ankara 1971, s. 2981.

19 Türkmen Dilinin Sözlüğü, Aşabat 1962, s. 478.

20 B. Atalay, Divânü Lûgati't-Türk Dizini, s. 359.

21 B. Atalay, Divânü Lûgati't-Türk Tercümesi I, s. 12.

22 F. Sümer, a.e., s. 383.

23 Tarama Sözlüğü III, Ankara 1967.

24 M. Ergin, Dede Korkut Kitabı I, Ankara 1958.

25 B. Atalay, Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, İstanbul 1941, s. 100.

26 Janos Eckmann, Chagatay Manual, 1966 by Indiana University, s. 63.

27 B. Atalay, Divânü Lûgati't-Türk Dizini, s. 283.

28 B. Atalay, Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü, s. 316.

lamlarıyla verilmiştir. Sözlükte Nevâî'nin Leylî vü Mecnûn'undan alınan örnek şöyledir :

«Harman yiri de tezerv ve dürrâc».

«Yir tâbesidin tirip *kavurmaç*».

Besim Atalay'da «kavrulmuş buğday» anlamıyla «*kurmaç*» olarak geçiyor. Haklı olarak Atalay, «kelimenin aslı *kavurmaç* olmalıdır» diyor. Eckmann; kelimenin Nevânî'de «kavrulmuş et» anlamıyla «*kavurmaç*» olarak geçtiğini tesbit etmiştir²⁹. Bu yemek bugün Anadolu'da «*kavurma*» olarak adlandırılmaktadır. Gerek *kavurma-kavurmaç*, gerek *bazlama-bazlamaç* örnekleri; *-maç* ekindeki *-ma'*-yı ayırmak bakımından bizim görüşümüze daha çok hak verdirmektedir.

Yörgemeç: Dîvânü Lûgâti't-Türk'te bu yemek hakkında şu bilgi verilmektedir : «İşkembe ve bağırsak incecik kıyılır, bağırsak içerisine konur, kızartılarak yahut pişirilerek yenir.»³⁰ Yine Dîvan'da «*yörge*-» fiili için de sarmak anlamı kaydedilmiştir.

Akıtmaç : Bu yemek adına sadece Mehmet Eröz'ün bir makalesinde rastladık. Eröz, *akıtmaç* hakkında şu bilgiyi veriyor : «Yörük ve Türkmenlerin saç üzerinde yaptıkları hafif bir hamur yemeğidir. Deve veya koyun sütü ile olur.»³¹

Görüldüğü gibi bütün örneklerde göze çarpan fiil, yemeğin yapılışıyla ilgilidir. Ancak yemek adlarının dışında da bazı kelimelerde geçen *-maç/-meç* ekini yukarıdaki gibi açıklamaya imkân yoktur. Meselâ elbiselerde kullanılan «*yırtmaç*»; «çapraz, şaşı» anlamlarına gelen «*kıymaç*»; «*çığırtmaç*»; Adana dolaylarında «saklamaç» anlamında kullanılan «*yumulmaç*»; Dede Korkut Kitabında «dolambaçlı» manasıyla geçen «*tolamaç*»; Türkmen Türkçesinde «engel» anlamında kullanılan «*germeç*» kelimelerindeki *-maç* ekinin elbette ki daha başka bir şekilde izah edilmesi gerekir. Biz, bu kelimelerdeki eki; *-maca* > *-maç* şeklinde açıklamak görüşündeyiz. *Dolambaç*, *saklamaç*, *gizlenmeç*³² kelimeleri ise bu gelişmenin daha ileri bir safhasını gösterirler. Yani biz bu kelimelerin de başka bir çocuk oyunu olan «*koşmaca*»da olduğu gibi; «*dolanmaca*, *saklanmaca*, *gizlenmece*» asıllarından geldiği kanâatindeyiz.

«Sığır çobanı» anlamındaki «*sığırtmaç*», «tercüman» anlamındaki «*dilmaç*», Türkmen Türkçesinde «kartlaşmış» anlamında kullanılan «*kartmaç*» ve yine Türkmen şivesinde «kurutulmuş et parçası» anlamındaki «*kakmaç*» gibi kelimelerde ise *-maç* eki isimden isim yapan bir ek olarak görünüyor. Bunların teşekkülü analogik olabilirse de bu konuda kesin bir şey söyleyemiyoruz.

29 J. Eckmann, a.y.

30 B. Atalay, Dîvânü Lûgâti't-Türk Tercümesi III, s. 55.

31 M. Eröz, a.y.

32 Doktora çalışmamızda incelediğimiz Kars ağızlarından Terekeme ağızında «saklamaç» anlamında kullanılmaktadır.

Demek ki fiillerden isim yapan *-maç* eki etimolojik olarak iki ayrı kaynağa dayanıyor. *-ma* aş'tan gelişen *-maç*, yalnız yemek adlarında kullanılmaktadır. *-maca*'dan gelişen *-maç* ve *-baç* eki ise, *-maca* ekinin ifade ettiği gibi yapılan işi veya işten müteessir olan nesneyi anlatmaktadır. Bu ek ile yeni kelimeler türetilirken ekin bu etimoloji ve fonksiyonlarının dikkate alınması gerekir. Emin Özdemir'in *-maç/-meç* ekinin işleklilik kazandığına dair verdiği «*almaç, emmeç, kazmaç, kurutmaç, sarmaç, sıkmaç, soğutmaç* gibi yeni uydurulmuş örnekler ise âlet ismi olarak öne sürülmektedir³³. Yukarıdan beri incelediğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi, *-maç/-meç* eki asla böyle bir fonksiyon taşımamaktadır. «kurutma kâğıdı» için teklif edilen «*kurutmaç*», «bigudi» için ileri sürülen «*sarmaç*», «kompresör» anlamında kullanılmak istenen «*sıkmaç*», «soğutucu âlet» olduğu söylenen «*soğutmaç*»; ilk bakışta bizde fiil kökleriyle ilgili birer yemek adı intibai uyandırıyor. Ekin ortaya çıkışını ve kullanılış sahalarını bilmeyen veya düşünmeyenler için böyle hatâlara düşmek her zaman mukadderdir. Dil, her ictimâî müessesese gibi bir takım kâidelerle çerçevelenmiştir. Bu kaideleri ortaya koyan dil bilgisi araştırmaları da kaideci olmak zorundadır. Aynı yazısında E. Özdemir'in «kuralcı dil bilgisi kitapları» diye kötülemeğe çalıştığı kaideciliğin tersi, kaidelere uymamak yani anarşizmdir. Dil gibi bir müessesede ise anarşist bir yola girilemeyeceği âşikârdır.

33 E. Özdemir, *-maç, -meç eki*, Türk Dili Dergisi, c. XXIV, sayı : 239, s. 382-383.